

# Domstols behörighet i mål om skadestånd vid PFAS-förorening

En oavsedd access to justice-problematik?

JOHANNA CHAMBERLAIN\*  
OCH AGNES HELLNER\*\*

*De komplicerade föroreningsmålen har på senare år dominerats av frågor om ansvar för PFAS-föroreningar – en skadetyp som sannolikt även kommer att bli vanligare i framtiden. Ett flertal materiella regleringar aktualiseras för utkrävande av skadeståndsrättsligt ansvar i PFAS-mål. Samtidigt skapar processuella regler om bl.a. forum och kumulation hinder mot en samlad prövning av de olika grunder käranden kan tänkas göra gällande. I artikeln undersöks denna problematik närmare. Författarna visar att den processuella hanteringen av den materiella rättens fragmentisering riskerar att leda till processuella stuprör och potentiella rättsförluster för enskilda, men de pekar också på möjliga vägar framåt.*

## 1. Inledning: PFAS och gränserna för MMD:s sakliga behörighet

I april 2025 kom beskedet att Högsta domstolen (HD) inte meddelar prövnings-tillstånd i ett omtalat skadeståndsmål mellan Uppsala Vatten och Försvarsmakten. Därmed står Mark- och miljööverdomstolens dom från april 2024 fast.<sup>1</sup> I korthet handlar fallet om Uppsala Vattens saneringskostnader för höga PFAS-halter i dricksvattnet i centrala Uppsala, och om dessa kostnader istället ska bäras av Försvarsmakten. Fokus för prövningen i Mark- och miljödomstolen<sup>2</sup> (MMD) och därefter Mark- och miljööverdomstolen (MÖD) har varit ansvaret

\* Docent och universitetslektor i civilrätt vid Juridiska institutionen, Uppsala universitet.

\*\* Universitetslektor i processrätt vid Juridiska institutionen, Stockholms universitet.

Författarna tackar Ragnar Söderbergs stiftelse.

<sup>1</sup> Mark- och miljööverdomstolens dom den 9 april 2024 i mål M 13145-21.

<sup>2</sup> Mark- och miljödomstolens dom den 18 oktober 2021 i mål M 190-19.

enligt 32 kap. miljöbalken (1998:808, MB), och särskilt frågan om orsakssamband mellan Försvarsmaktens övningar med brandsläckningsskum på flygbasen Ärna utanför Uppsala och den senare konstaterade PFAS-föroreningen i centrala Uppsala.

I en annan del av Sverige fortsätter PFAS-processandet. Sedan skyhöga PFAS-halter upptäcktes i dricksvattnet i Ronneby i Blekinge år 2013, har PFAS-föreningen med över 150 medlemmar drivit domstolsprocesser i syfte att få bland annat skadestånd för personskada från det kommunala vattenbolaget som har levererat förorenat dricksvatten. Genom *Dricksvattnet* NJA 2018 s. 475 och *PFAS* NJA 2023 s. 916 har man lyckats etablera dels att förorenat dricksvatten ska ses som en produkt med säkerhetsbrist i produktansvarslagens (1992:18, PAL:s) mening, dels att kraftigt förhöjda PFAS-halter i blodet utgör en personskada enligt PAL. Processandet är emellertid inte över eftersom frågan om i vilken mån personskadorna är ersättningsgilla i de enskilda fallen ännu inte har prövats.

32 kap. MB innehåller regler om skadestånd för miljöskador. Bestämmelserna utformades ursprungligen till 1986 års miljöskadelag (1986:225) och flyttades i princip oförändrade över när MB bildades. Regleringen utgår delvis från äldre grannelagsrättsliga principer om ansvar för farlig verksamhet.<sup>3</sup> Den bygger samtidigt på den centrala miljörättsliga principen om att förorenaren ska betala,<sup>4</sup> som också är kodifierad i 2 kap. 8 § MB. Bakom miljöskadelagen och sedermera 32 kap. MB ligger både *reparativa* och *preventiva* skadeståndsrättsliga syften – inträffade skador ska kompenseras och den som bedriver miljöfarlig verksamhet ska förmås att vidta skadeförebyggande åtgärder.<sup>5</sup> Ansvar för de störningar, exempelvis föroreningar, som radas upp i 32 kap. 3 § MB är strikt. Det faller i första hand på den fastighetsägare som bedriver den skadegörande verksamheten, eller andra som bedriver den skadegörande verksamheten i egen näringsverksamhet (32 kap. 6 § MB). Även den som utför arbeten på fastigheten i egen näringsverksamhet kan, i andra hand, bli skadeståndsskyldig (32 kap. 7 § MB).

PAL har en helt annan bakgrund, eftersom den införlivar ett EU-direktiv på det konsumenträttsliga området, det så kallade Produktansvarsdirektivet.<sup>6</sup> Direktivet är från 1985 men en uppdaterad version antogs 2024<sup>7</sup> och ska nu införlivas av medlemsstaterna till hösten 2026. PAL:s regler syftar till att främja den fria rörligheten för varor inom EU genom att skapa garantier för produkt-

<sup>3</sup> Prop. 1969:28 s. 282 f.

<sup>4</sup> Prop. 1997/98:45 Del 1 s. 564.

<sup>5</sup> Prop. 1985/86:83 s. 12 f.

<sup>6</sup> Rådets direktiv 85/374/EEG av den 25 juli 1985 om tillnärmning av medlemsstaternas lagar och andra författningar om skadeståndsansvar för produkter med säkerhetsbrister.

<sup>7</sup> Europaparlamentets och Rådets direktiv (EU) 2024/2853 av den 23 oktober 2024 om skadeståndsansvar för produkter med säkerhetsbrister och om upphävande av rådets direktiv 85/374/EEG.

säkerhet, vilket framgår av direktivets inledande satser. En likhet med 32 kap. MB är att strikt ansvar gäller även enligt PAL (se 1 §). Ansvaret läggs på tillverkare, importörer eller den som har marknadsfört produkten som sin (6 §), alternativt – om det inte framgår av produkten vem som är skadeståndsskyldig enligt denna paragraf – den som har tillhandahållit produkten (7 §).

Vid första påseende kan det verka märkligt att två så pass olika regleringar används som ansvarsgrund i dessa första svenska PFAS-processer när det gäller skador hänförliga till samma typ av förorening. En mer fördelaktig strategi i det osäkra rättsläge som råder, vilken har blivit en allt vanligare tendens inom skadeståndsrättsligt processande under senare år, hade väl varit att anföra flera möjliga grunder och stämma flera skadevållare? I Ronnebyfallet hade det rimligen legat i skadelidandenas intresse att få till stånd en prövning av såväl det kommunala vattenbolagets ansvar enligt PAL, som Försvarsmaktens förorenaransvar enligt 32 kap. MB.

Som vi ska belysa i denna artikel är detta emellertid inte möjligt i de redan i utgångsläget komplicerade föroreningsmålen, som på senare tid har dominerats av just PFAS-frågorna. Anledningen är att de olika möjliga ansvarsgrunderna prövas i olika domstolar. Den rådande och enligt vår uppfattning problematiska ordningen skapar en betydande utmaning för den som drabbas av en föroreningsskada och vill ha ersättning. Till detta kommer att såväl preskriptionsregler som beviskrav ser delvis olika ut, även när skadorna är hänförliga till samma förorening – något som den rättssökande förutsätts förhålla sig till. I det följande ska vi utveckla hur denna skadeståndsrättsliga och processrättsliga problematik tar sig uttryck och vilka konsekvenser den kan ha för den rättssökande ur ett access to justice-perspektiv. Vi konstaterar att valet av ansvarsgrund har stora processuella konsekvenser i PFAS-mål, som för den enskilde kan vara svåra att överblicka och förutse. Avslutningsvis relaterar vi vår analys till några mer generella iakttagelser avseende relationen mellan materiell och processuell rätt i miljörättslig kontext.

## 2. Det skadestånds- och processrättsliga dilemmat

### 2.1 En förorening – ett flertal möjliga ansvarsgrunder

Under 2000-talet har skadeståndsrätten, ett i och för sig ständigt rättsfallsdrivet område, haft en intensiv utveckling genom nydanande domstolsprocesser. Vi har sett först Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna (EKMR) och sedan 2 kap. regeringsformen (1974:152, RF) läggas direkt till grund för skadestånd, varefter dessa nya ansvarsgrunder har kodifierats i

3 kap. 4 § skadeståndslagen (1972:207, SkL).<sup>8</sup> Samtidigt som rättighetsansvaret har seglat upp som en ny möjlig väg till skadestånd, har det även vuxit fram en processvariant där flera ansvarsgrunder kombineras. Till exempel kan en felaktig behandling av personuppgifter sägas utgöra både en i skadeståndsrättslig mening traditionell *integritetskränkning*, som ska ersättas enligt art. 82 i dataskyddsförordningen,<sup>9</sup> och därtill en *rättighetskränkning* eftersom det rör sig om ett intrång i privatlivet, som skyddas enligt art. 8 EKMR och därmed 3 kap. 4 § SkL.<sup>10</sup> När flera skadeståndsrättsligt skyddade intressen kan sägas ha kränkts genom en och samma skadegörande händelse, är chansen att ersättningen totalt sett blir högre. Oavsett ökar utsikterna att nå framgång när flera möjliga ansvarsgrunder är aktuella för bedömning inom en process.

Motsatsvis blir chanserna till framgång sämre när det endast är möjligt att ta en rättslig väg, och därtill en oprövad sådan, för att söka ersättning för skada. Så är fallet i de PFAS-situationer vi nu ser. Problemet är inte att det saknas potentiella ansvarsgrunder. Som nämndes inledningsvis är det för det första möjligt att stödja sig på 32 kap. MB om skadestånd för miljöskada. En fördel med MB är, förutom det strikta ansvaret, det faktum att en bevislättning i form av kravet ”övervägande sannolikt” gäller för orsakssambandet mellan de störningar som anges (exempelvis föroreningar) och den aktuella skadan (32 kap. 3 § 3 st. MB). Vidare har preskriptionsfrågan, som så ofta ställer till betydande svårigheter i föroreningsfall när den förorenande verksamheten har skett flera decennier innan skadan uppdragas, fått en fördelaktig tolkning i Mark- och miljööverdomstolens PFAS-dom.<sup>11</sup>

I PAL, där ansvaret för skador orsakade av defekta produkter också är strikt, finns en alternativ ansvarsgrund. Frågan hur PAL:s preskriptionsbestämmelser ska tolkas i föroreningskontexten är emellertid ännu oprövad.<sup>12</sup> Dessutom täcker PAL endast personskada och sådan sakskada som inte är kopplad till tjänsteföremål – medan MB täcker personskada, sakskada och ren förmögenhetsskada (så länge den är av någon betydelse).

<sup>8</sup> Utvecklingen med rättighetsansvar har diskuterats och analyserats ingående exempelvis av Bengtsson, Rättighetsansvar – en översikt (Norstedts Juridik 2021), Stenlund, Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten (Iustus 2021) och Nergelius, Skadeståndsansvar vid rättighetskränkning – skadeståndslagens 3 kap. 4 § i ett konstitutionellt perspektiv (Norstedts Juridik 2024).

<sup>9</sup> Europaparlamentets och rådets förordning (EU) 2016/679 av den 27 april 2016 om skydd för fysiska personer med avseende på behandling av personuppgifter och om det fria flödet av sådana uppgifter och om upphävande av direktiv 95/46/EG (allmän dataskyddsförordning).

<sup>10</sup> Se Chamberlain, Integritet och skadestånd (Iustus 2020) s. 387 ff., för en utvecklad version av denna diskussion, som här endast tas upp som en faktor inom den vidare analysen.

<sup>11</sup> Mark- och miljööverdomstolens dom den 9 april 2024 i mål M 13145-21, s. 25 f. Preskriptionsproblemen i miljöskadekontexten har tidigare uppmärksammats bl.a. av Ebbesson, ”Miljöansvar och preskription: en fråga om mänskliga rättigheter”, Nordisk miljörettslig tidskrift 2016 s. 29 ff.

<sup>12</sup> Se 2.3.

Utöver de skadetyper som omfattas av MB eller PAL är det inte långsökt att tänka sig att PFAS-föreningar även kan leda till rent ideella skador. För att få ersättning för dessa behöver en skadelidande således gå via andra regelverk, och där ligger 3 kap. 4 § SkL om rättighetsansvar närmast till hands. Detta spår var aktuellt vid Ronnebybornas skadeståndsanspråk för ideell skada (där de rättigheter som anfördes var art. 2 EKMR om rätt till skydd för liv och art. 8 EKMR om rätt till respekt för privat- och familjeliv), men prövades inte materiellt av Justitiekanslern (JK) eftersom preskription ansågs ha inträtt.<sup>13</sup> När SkL används som ansvarsgrund tillkommer andra utmaningar. Ingen orsakssambandslättnad finns och culpaansvar är utgångspunkten, även om bedömningen enligt just 3 kap. 4 § främst lär fokusera på rekvisitet ”överträdelse” och om skadestånd är ”nödvändigt för att gottgöra överträdelsen”.<sup>14</sup>

Ett fjärde alternativ i PFAS-skadefall är att använda sig av de ersättningsbestämmelser som framgår av lagen (2006:412) om allmänna vattentjänster, LAV. Inte heller detta regelverk omfattar ideell skada, men däremot personskada, sakskada och ren förmögenhetsskada (48 §). Partsförhållandet som förutsätts är emellertid speciellt, liksom skadesituationen. Ersättning kan utgå för skada orsakad av åsidosättanden av skyldigheter eller överskridande av rätt av en huvudman gentemot en fastighetsägare, eller vice versa (44–47 §§). Reglerna har inte prövats i PFAS-sammanhang.

Det finns materiellt sett långt mer att säga om samtliga dessa ansvarsgrunder i föreningssfall, som nu har presenterats högst översiktligt för att illustrera det problem som diskuteras i den här artikeln.<sup>15</sup> Redan nu kan emellertid konstateras att det rör sig om fyra i dagsläget *osäkra möjligheter med skiftande för- och nackdelar*. Ur den skadelidandes perspektiv hade det varit mycket fördelaktigt att kunna åberopa grunder enligt samtliga relevanta lagrum inom en och samma process.

## 2.2 Olika (eller överlappande) grunder – olika forum

Mark- och miljödomstol är behörig att pröva tvister gällande skadestånd för miljöskada enligt 32 kap. MB (21 kap. 1 § 1 st. 6 p. MB). Detsamma gäller för mål enligt LAV (53 § LAV). Mål enligt SkL och PAL prövas istället i allmän domstol. Samtidigt återfinns alltså i såväl MB och LAV som SkL och PAL för PFAS-problematiken relevanta ansvarsgrunder.

<sup>13</sup> Justitiekanslerns beslut den 29 november 2024, dnr 2024/6643. Efter att PFAS-föreningen lämnat ytterligare uppgifter, meddelade JK i september 2025 att preskriptionsfrågan inte längre anses utgöra hinder för att pröva anspråket. Man inväntar nu kompletterande utredning från Försvarsmakten.

<sup>14</sup> Se om dessa rekvisit prop. 2021/22:229 s. 24 ff.

<sup>15</sup> Se vidare Chamberlain, Föreningsskador – särskilt om PFAS-skadestånd i svensk rätt, kommande 2025 (Norstedts Juridik).

Bedömningen av domstolens behörighet att pröva en skadeståndstalan görs med utgångspunkt i hur käranden formulerar grunden för sitt yrkande.<sup>16</sup> Det är med andra ord de faktiska omständigheter som åberopas till stöd för yrkad rättsföljd som är styrande. I tvistemål finns inte något krav på att käranden ska ange vilket lagrum som är tillämpligt på den aktuella tvisten (42 kap. 2 § RB e contrario). Gör käranden det likväl, är domstolen – som känner lagen – inte bunden av det. Inte heller finns något krav på att käranden, för att talan ska tas upp till prövning, ska ange en korrekt grund för yrkad rättsföljd.<sup>17</sup> Käranden kan i och för sig välja att åberopa grunder enligt såväl MB och LAV som SkL och PAL. När domstolen saknar behörighet med avseende på en av flera angivna grunder, ska emellertid 34 kap. RB tillämpas beträffande den grunden.<sup>18</sup> Åberopanden som hänför sig till PAL eller SkL kommer inte att kunna prövas vid den särskilda domstolen. För åberopanden enligt LAV eller MB saknar istället allmän domstol behörighet. Talan ska, i de delar endera domstol är obehörig, avvisas av den obehöriga domstolen (34 kap. 1 § och 42 kap. 4 § 2 st. RB).

10 kap. 17 § RB avgränsar allmänna domstolars kompetens i förhållande till förvaltningsmyndigheter och särskilda domstolar, såsom mark- och miljödomstol. När mark- och miljödomstolen i lag eller författning utpekas som behörig att pröva ett mål, anger 2 p. och 10 kap. 18 § RB att allmän domstol är obehörig att pröva det. Mark- och miljödomstolen är med andra ord exklusivt forum.<sup>19</sup> Emedan parterna i många andra fall kan förfoga över forumfrågan, är reglerna om MMD:s behörighet indispositiva. Eftersom domstols sakliga behörighet i det enskilda fallet bestäms med utgångspunkt i de i käromålet anförda grunderna, kan den rättssökande trots forumreglernas indispositiva karaktär välja att utkräva skadestånd för skador hänförliga till ett och samma PFAS-utsläpp antingen i MMD eller allmän domstol. Det är fullt tänkbart att åberopade omständigheter överlappar i dessa olika mål.

Inom skadeståndsrätten gäller att SkL tillämpas såvida inte ”annat är särskilt föreskrivet eller föranledes av avtal eller i övrigt följer av regler om skadestånd i avtalsförhållanden” (1 kap. 1 §). Stadgandet ger uttryck för att SkL är dispositiv och att speciallagstiftning går före.<sup>20</sup> Samtidigt ansåg HD i Ronnebyprocessens första prejudikat, *Dricksvattnet* NJA 2018 s. 475, att bestämmelserna i LAV inte var exklusivt tillämpliga för frågan om skada i vattenverksamhet, eftersom

<sup>16</sup> NJA 2004 s. 743; MÖDs avgörande 2014-09-05 i mål 3019-14. Jfr Lindblom, Miljöprocess I (Iustus 2001) s. 42.

<sup>17</sup> Fitger m.fl., Kommentaren till 13 kap. RB (JUNO 2025-09-29). Käranden kan t.ex. ange en grund som enligt gällande rätt inte leder till viss rättsföljd, även om den skulle bevisas. Denna fråga ska dock som utgångspunkt inte prövas såsom processförutsättning, utan som en del av prövningen i sak.

<sup>18</sup> Fitger m.fl., Kommentaren till 10 kap. 17 § RB (JUNO 2025-09-29).

<sup>19</sup> Se t.ex. Lindell, Civilprocessen. Rättegång samt skiljeförfarande och medling (Iustus 5 u. 2021) 234.

<sup>20</sup> Prop. 1972:5 s. 448 ff.

detta inte framgick av lagen eller dess förarbeten.<sup>21</sup> Så länge det inte anges i en speciallag att den är exklusivt tillämplig för en viss fråga, tycks det således stå skadelidande fritt att välja vilken eller vilka ansvarsgrund(er) man vill luta sig på.<sup>22</sup> När identiska grunder förefaller kunna subsumeras under flera materiella bestämmelser är det domstolen som, enligt *jura novit curia*, har att avgöra vilken ansvarsgrund som ska tillämpas. Gäller för de olika bestämmelserna att olika domstolar är behöriga, uppstår en situation där domstolen har att rättsligt kvalificera de fakta som käranden gör gällande redan i samband med prövningen av sin sakliga behörighet.

Om flera käromål väcks som stödjer sig på väsentligen samma grund, kan de visserligen under vissa förutsättningar kumuleras för att kunna handläggas gemensamt. En förutsättning för kumulation är emellertid att en och samma domstol är behörig att pröva käromålen i fråga och att samma rättegångsform är tillämplig för målen (14 kap. 7 § 1 st. RB). Av det skälet kan käromål som i och för sig hänför sig till väsentligen samma konkreta omständigheter inte kumuleras, enligt rättegångsbalkens regler när det görs gällande att dessa omständigheter kan subsumeras dels under bestämmelser i 32 kap. MB eller LAV, dels SkL eller PAL. Inte heller MB innehåller någon regel som tillåter kumulation i en sådan situation.<sup>23</sup>

Sammantaget ger reglerna om domstols sakliga behörighet och kumulation upphov till en situation där den rättssökande i mål om skadestånd vid PFAS-föreningar som åberopar grunder enligt flera nämnda relevanta lagrum sannolikt kommer att få se talan avvisas i vissa delar, oavsett till vilken domstol vederbörande vänt sig. I realiteten är det med andra ord lika bra att begränsa sina åberopanden och välja processuell väg redan i samband med att talan väcks.

För att få samtliga skadeståndsrättsligt relevanta grunder prövade, skulle käranden alltså behöva inleda två processer. Emellertid är det inte givet att två skadeståndsprocesser i anledning av en och samma PFAS-förening kan föras samtidigt eller efter varandra. Finner man i en sådan situation att processerna gäller samma sak föreligger hinder att pröva den senare väckta talan (13 kap. 6 §, 17 kap. 11 §, 34 kap. 1 § RB). Hur frågor om *litis pendens* och rättskraft skulle bedömas om de aktualiserades i ovan skisserade PFAS-scenario har vi här inte utrymme att vidare fördjupa oss i. Likafullt står emellertid klart att nämnda problematik inte skulle behöva uppstå om en och samma domstol redan i utgångsläget hade möjlighet att pröva alla de för käranden relevanta grunderna.

<sup>21</sup> NJA 2018 s. 475 p. 15–16.

<sup>22</sup> Se även *Branddammen på Malmö flygplats* NJA 2019 s. 866, där HD bedömde förhållandet mellan 32 kap. MB och ett avtal mellan parterna som även innehöll villkor om skadestånd. HD:s fastslog att en tolkning av avtalet i ett sådant fall får avgöra vilka skadeståndsregler som ska tillämpas.

<sup>23</sup> 21 kap. 3 § MB innehåller en regel om kumulation i vissa fall, som går utöver rättegångsbalkens regler. Den gäller dock ansökningsmål. Jfr prop. 2001/02:65 s. 47 f.



## 2.3 Olika grunder – olika lagregler om beviskrav och preskription

Kravet på orsakssamband mellan skadegörande handling och inträffad skada ser olika ut i PAL, MB och SkL.<sup>24</sup> Enligt SkL gäller standardkravet att orsakssambandet ska vara styrkt.<sup>25</sup> Som en allmän skadeståndsrättslig princip har sedan ett lindrat beviskrav utvecklats för orsakssambandet i fall där kausalitetsfrågan är komplicerad och flera olika skadevällare är tänkbara.<sup>26</sup> Sedan det lägre beviskravet ”övervägande sannolikhet” började formuleras i praxis ett antal decennier tillbaka, har det kodifierats i 32 kap. 3 § 3 st. MB.<sup>27</sup> Enligt PAL finns emellertid inget lindrat beviskrav kodifierat, även om en bevislättning med avseende på orsakssambandet i och för sig kan skönjas i lite äldre praxis.<sup>28</sup> Även i EU:s uppdaterade produktansvarsdirektiv, vilket PAL alltså ska införliva i svensk rätt, uttrycker beaktandesatserna att det i vissa fall kan vara nödvändigt att sänka beviskravet när det gäller orsakssambandet, eller rent utav presumera att ett orsakssamband föreligger.<sup>29</sup>

Trots bevislättningen i 32 kap. MB har det varit mycket utmanande för Uppsala Vatten att uppfylla kausalitetskravet i mark- och miljödomstolarna. I MMD avfärdades Försvarmaktens inverkan på den totala PFAS-föroreningen som en ”överflödig skadeorsak”<sup>30</sup> och i MÖD krävdes synnerligen omfattande teknisk bevisning för att domstolen skulle övertygas om orsakssambandet mellan Försvarmaktens verksamhet och den aktuella PFAS-föroreningen. Eftersom ersättningskraven ännu inte har prövats i Ronnebyprocessen har orsakssambandsfrågan enligt PAL alltså inte prövats i PFAS-sammanhanget. Inte heller enligt SkL har kausalitet (eller andra materiella frågor) i PFAS-mål i nuläget prövats i domstol.

Därmed finns å ena sidan viss osäkerhet med avseende på vilket beviskrav som är det tillämpliga enligt PAL och å den andra en osäkerhet med avseende på vad som krävs för att nå upp till tillämpliga beviskrav. Sett från den skadelidandes perspektiv är det tänkbart att dessa två faktorer, som gör chanserna för framgång med talan svårbedömbara, har en avskräckande verkan. Beaktar man de i föregående avsnitt behandlade forum- och kumulationsbestämmel-

<sup>24</sup> Fokus läggs här inte vid LAV som ansvarsgrund eftersom det förutsätter ett särskilt partsförhållande (se 44–47 §§ LAV).

<sup>25</sup> Se t.ex. Andersson, H, Gränsproblem i skadeståndsrätten (Iustus 2013) s. 59 f.

<sup>26</sup> Se om denna utveckling, samt med många exempel från praxis, SOU 1983:7 s. 72 ff.

<sup>27</sup> Det har även kodifierats i 6 § patientskadelagen, (1996:799), där omständigheterna kring ansvarskedjan ofta på motsvarande sätt som i miljöskadefall kan vara invecklade, tekniska och svårtillgängliga för skadelidande.

<sup>28</sup> *Leomålet* NJA 1982 s. 421.

<sup>29</sup> Direktiv (EU) 2024/2853, skäl 47–48. Det kan noteras att det äldre produktansvarsdirektivet kommer att vara relevant under en lång tid framöver, eftersom det (enligt art. 21 i det nya direktivet) fortsatt ska gälla för alla produkter som nått marknaden innan det nya direktivet träder i kraft, samt i 24 månader efter denna tidpunkt.

<sup>30</sup> Mark- och miljödomstolens dom den 18 oktober 2021 i mål M 190-19 s. 78.



serna, framstår osäkerheten i än högre grad som ett riskmoment för käranden. De processuella reglerna utesluter nämligen möjligheten att stärka chanserna till framgång genom att åberopa alla de grunder och bevis som är skadestånds-rättsligt relevanta.

En annan viktig följd av vilken ansvarsgrund som väljs är vilken syn på preskriptionsfrågan som blir gällande. Preskriptionsproblemet är återkommande i föroreningsfall eftersom utsläpp eller liknande ofta har ägt rum många år före föroreningen, och dess konsekvenser, uppdagas. I 2 § preskriptionslagen (1981:130) uppställs en tioårig preskriptionsfrist från fordringens *tillkomst*. Den träffar även skadeståndsfordringar. Ses då *den skadegörande handlingen i form av utsläppet* som startskottet för preskriptionstiden, kommer skadeståndsanspråk vid fördröjda skador såsom föroreningsskador ofta att vara preskriberade innan skadelidande ens känner till att det finns en fordran. I JK-beslutet avseende Ronnebybornas anspråk på rättighetsskadestånd enligt 3 kap. 4 § SkL ansågs anspråket som redan nämnt vara preskriberat (med utgångspunkt i den avstängning av vattenverket med förorenat vatten som skett över tio år tidigare). Utfallet i preskriptionsfrågan blev däremot ett helt annat i MÖD i Uppsalafallet, där domstolen valde att fokusera på hänsynen bakom miljöskadeansvaret och PFAS-föroreningen som störning enligt 32 kap. MB. Enligt domstolen var anspråket inte till någon del preskriberat eftersom störningen fortfarande var pågående.<sup>31</sup>

Hur preskriptionsfrågan bedöms enligt PAL är osäkert eftersom rättsprocessen som nämnts inte nått till dessa delar ännu, men utmaningar kan tänkas uppstå utifrån 12 § PAL:s lydelse, som anger att talan måste väckas senast tio år från att den påstått skadeståndsskyldiga *satte den skadegörande produkten i omlopp*. PAL:s preskriptionsregel införlivar artikel 12 i Produktansvarsdirektivet, som grundar sig på helt andra hänsyn än de som ligger bakom 32 kap. MB.<sup>32</sup> Trots att det i praktiken kan röra sig om samma förorening som ligger bakom uppkomsten av en produktskada respektive en miljöskada, finns därmed en fragmentering gällande vilka underliggande hänsyn som är styrande för bestämmandet av preskriptionstidens längd. De olika synsätten på frågan om preskription tillför ytterligare komplexitet till skadeståndsmålen i anledning av PFAS-förorening. Ur den skadelidandes perspektiv kan det göra det svårare att ta ställning till hur man lämpligen ska lägga upp sin talan.

<sup>31</sup> Mark- och miljööverdomstolens dom den 9 april 2024 i mål M 13145-21 s. 26.

<sup>32</sup> Jfr artikel 17 i det nya produktansvarsdirektivet, Europaparlamentets och rådets direktiv (EU) 2024/2853.

### 3. En Access to justice-problematik

När vatten förorenas, t.ex. genom utsläpp av kemikalier som de här aktuella, ger det ofta upphov till en miljörättsligt bekant problematik, nämligen att många drabbas, men i varierande grad och över tid. Det anspråk som de skadelidande har kan då karaktäriseras som kollektivt, diffust och fragmentariskt.<sup>33</sup> Ronneby-målet är ett skolboksexempel, då det rör sig om en större grupp individer, vars PFAS-värden i blodet är (i olika grad) förhöjda, vilket riskerar att ge upphov till (varierande och i nuläget delvis okända) negativa konsekvenser för deras liv och hälsa (vid en i nuläget ännu okänd tidpunkt) i framtiden.<sup>34</sup> I tvistemål gällande anspråk av denna karaktär kan hinder för processuellt rättsskydd – eller ”access to justice” – aktualiseras, som har att göra med såväl föreställningen om processen som en angelägenhet mellan två parter, som obalanser mellan kärke och svarande. Medan kärandesidan typiskt sett representerar ett större antal drabbade utan processerfarenhet eller tillgång till expertis, är svaranden i regel en ekonomiskt starkare part, för vilken det kumulerade värdet av de många individuella ersättningsanspråken är så omfattande att det är rationellt att anlita såväl juridisk som teknisk expertis. Samtidigt kan andra klassiska hinder för access to justice – dvs. sådana ekonomiska, psykologiska och kunskapsmässiga barriärer som kan göra att en skadelidande antingen avstår från att väcka en i och för sig välgrundad talan eller försvårar möjligheterna att vinna framgång med densamma – potentiellt göra sig gällande i skadeståndsmål avseende PFAS-föroreningar, på samma sätt som i andra tvistemål.<sup>35</sup>

Som vi visat i föregående avsnitt finns tydliga och påtagliga skillnader i hur prövningen av olika skadeståndsrättsliga mål i anledning av PFAS-föroreningar går till. När de för de olika målen tillämpliga förfarandereglererna skiljer sig åt, kan de inte kumuleras. De olika regelverken föreskriver olika beviskrav och innehåller olika preskriptionsregler. Ur den skadelidandes synvinkel torde de processuella reglerna te sig såväl svårnavigerade som svårbegripliga. Därtill är risken uppenbar att kostnaderna för att processa kan bli högre om två skilda processer måste föras för att samtliga grunder i anledning av de skador föroreningen gett upphov till ska kunna göras gällande. Ur ett access to justice-perspektiv, som ställer krav på att processuella regler ska ge reella och jämlika

<sup>33</sup> Cappelletti och Garth, ”Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective” 27(1978) Buffalo Law Review, s. 194 f.

<sup>34</sup> Samma aspekter gör sig gällande med avseende på PFAS-utsläppet vid Ärna flygbas. Fler än Uppsala Vatten är drabbade också av det utsläppet, som pågått under en längre tid före dess de förhöjda PFAS-halterna uppdagades. Det handlar dels om Region Uppsalas brunn vid Akademiska sjukhuset, dels om enskilda fastighetsägares förorenade brunnsvatten i närheten av flygbasen.

<sup>35</sup> Se t.ex. Lindblom, Miljöprocess I (Iustus 2001) s. 34; Wallerman Ghavanini och Wejedal, ”Access to justice. En introduktion” i Wallerman Ghavanini och Wejedal (red.) Access to justice i Skandinavien (Santérus 2022) s. 21 ff.

möjligheter för alla att väcka och föra sin talan, är det inte svårt att se att nuvarande ordning har effekter som inte är önskvärda.

Ordningen är särskilt problematisk sedd i ljuset av hur skadeståndsrätten utvecklats under den senaste tjugoårsperioden. Det dynamiska och osäkra rättsläget hade då kunnat mötas exempelvis med argumentationen att föreningen lett till personskada enligt PAL, ren förmögenhetsskada enligt 32 kap. MB samt ideell skada som berättigar till rättighetsskadestånd enligt 3 kap. 4 § SkL. Utöver att täcka in olika typer av skador härrörande från föreningen, och kanske nå framgång med åtminstone ett av spåren, hade man då kunnat framställa krav gentemot flera olika aktörer på en och samma gång. Som ordningen är nu måste skadelidande antingen väcka talan i två separata mål eller välja en processuell väg, en aktör att ställa till svars och vilken domstol som ska bedöma skadeståndsanspråket. Det är mycket begärt av en part i ett tvistemål – särskilt när det rör sig om privatpersoner som skadelidande.

Sammantaget innebär ovanstående att en skadelidande som överväger att inleda en process redan från början behöver göra en prognos av vilken väg som kommer att ge bäst chanser till vinst och skadestånd – något som i PFAS-fallen inte underlättas av att det rör sig om en ny skadetyp för svenska domstolar. Eftersom utmaningarna med att uppfylla skadeståndsrekvisiten i föreningsfall redan är större än på andra områden, framstår access to justice-problematiken här som särskilt problematisk och därmed angelägen att adressera.

#### 4. Relationen mellan materiell och processuell rätt i mål om PFAS-föreningar

Miljödomstolarna – sedermera mark- och miljödomstolarna – och de särskilda processuella regler som tillämpas i miljörättsliga mål inrättades för att åstadkomma en ordning för prövning av mål enligt MB som är anpassad till den materiella rätten och de frågor och problem som den behandlar. Samtidigt skulle en mindre fragmenterad ordning för prövning åstadkommas, genom att regionala specialdomstolar ersatte ett stort antal myndigheter och andra organ med särskild expertis som tidigare ansvarat för prövning av miljömål.<sup>36</sup> Här läts förvaltningsrättsliga drag flytta in i domstol.<sup>37</sup> Så skulle exempelvis den av naturvetenskaperna präglade miljörätten i mark- och miljödomstol tillämpas av både jurister och tekniska råd, som är experter inom det fältet det aktuella målet avser. Alltjämt speglar den processuella rätten den materiella och hämtar drag från förvaltnings- och förvaltningsprocessrätten. Det märks t.ex. på så sätt att det för en

<sup>36</sup> Prop. 1997/98:45 Del 1, s. 458.

<sup>37</sup> Lindblom beskrev övergången från Koncessionsnämnden till Miljödomstol främst som terminologisk. Lindblom, *Miljöprocess I* (Iustus 2001), s. 29.

omfattande verksamhet med betydande miljöpåverkan ska krävas djuplodande utredning av risker för miljö, djurliv och hälsa liksom av påverkan på motstående intressen såsom urfolks rättigheter, försvar eller andra offentliga och privata samhällsintressen. Den som ansöker om tillstånd för miljöfarlig verksamhet har bevisbördan för att verksamheten lever upp till de krav som den materiella rätten ställer, men domstolen har också en skyldighet att se till att faktiska förhållanden blir tillräckligt utredda. Domstolen har bl.a. möjlighet att förordna om särskild utredning eller undersökning utöver vad som är möjligt enligt allmänna civilprocessuella regler, samt att hålla syn på stället (2 kap. 1 § MB; 22 kap. 12 § MB; 3 kap. 4 och 5 §§ lag (2010:921) om mark- och miljödomstolar). Miljöprocessrättens följsamhet i förhållande till den materiella rätten reflekteras även i det sänkta beviskrav som gäller för kausalsamband vid påstådda miljöskador enligt 32 kap. MB. Fler exempel skulle utan vidare kunna ges för att illustrera processens anpassning till miljörättens tekniska komplexitet.

Processrätten på miljöområdet kan således sägas vara präglad av syftet att tjäna den materiella rättens genomslag. Den materiella miljörätten utvecklas emellertid. Därtill har sedan MB:s införande även EU antagit processrättslig lagstiftning på miljörättens område.<sup>38</sup> Både Europadomstolens och EU-domstolens rättspraxis gällande rätten till domstolsprövning och tillgång till effektiva rättsmedel har präglat miljöprocessens utveckling efter MB:s tillkomst.<sup>39</sup> EU-rättsligt kan processens funktion helt eller delvis vara en annan än vad som förutsetts i nationell kontext.<sup>40</sup> Eftersom den EU-processrätt som här är i fråga antagits med stöd av EU:s materiellrättsliga kompetens (EU saknar generell kompetens att lagstifta på processrättens område), är den i hög grad specialiserad, men även fragmenterad såtillvida att den reglerar processen bitvis. De processuella reglerna ser därför olika ut på olika materiellrättsliga områden, vilket skapar ett slags specialprocessrättsliga stuprör.<sup>41</sup> När de processuella regelverken skiljer sig åt också för måltyper som liknar varandra kan det ur den rättssökandes perspektiv uppfattas som snårigt. Ett exempel på sådan snårighet utgör den ovan adresserade preskriptionsfrågan (preskription räknas visserligen till den materiella rätten men kan likafullt påverka hur en part väljer att lägga upp sin talan), där olika synsätt och överväganden förefaller kunna komma i fråga beroende på om grunden för ett skadeståndsyrkande med anledning av en PFAS-förorening är hänförlig till PAL, MB eller SkL.

<sup>38</sup> Se t.ex. Hellner, *Arguments for Access to Justice. Supra-individual Environmental Claims Before Administrative Courts* (Uppsala universitet 2019) s. 115–121; Peeters och Eliantonio, *Research Handbook on EU Environmental Law* (Edgar Elgar 2020), Part II: Procedural Rights.

<sup>39</sup> Se t.ex. talrika arbeten av Jan Darpö. Jfr Lindblom, som i samband med balkens införande skrev att ”EG-rättens [...] ännu inte haft något betydande genomslag i svensk miljöprocess”. *Miljöprocess I* (Iustus 2001) s. 25.

<sup>40</sup> Här avses process i nationell domstol.

<sup>41</sup> Jfr Storskrubb, ”Några tankar om hur EU-rättens tentakler genomtränger processrätten”, *JFT* 2–4/2017, s. 362.

Ett sätt att se på ovanstående är att flera teoretiska utgångspunkter för processens inneboende rationalitet – eller om man så vill funktion – gör sig gällande samtidigt. Det är för det första en processrätt som tar fasta på den materiella rättens karaktär och anpassas till de samhällsproblem den är satt att lösa. För det andra kan den rättssökande som hänvisar till EU-rättsliga bestämmelser eller pekar på brister i nationellt införlivande bidra till att processen får en kontrollfunktion, som i normprövningssituationer kan ha konstitutionellrättslig prägel. För det tredje betonas, särskilt i europarätten men i tilltagande grad också i svensk rätt, att processen ska säkerställa skyddet för den enskilde rättssökandens rättigheter. Listan skulle kunna göras längre. Men redan utifrån det som sagts kan man fråga sig om processerna samtidigt kan fylla alla dessa funktioner, om någon eller några dominerar respektive bör dominera, samt om och när de kan komma i konflikt med varandra.<sup>42</sup> Eller vad praktisk och teoretisk fragmentering med avseende på processens funktion innebär för dess förmåga att vara funktionell i något avseende alls.<sup>43</sup>

I förhållande till den PFAS-problematik som behandlats i föreliggande artikel kan vi konstatera att nuvarande rättsläge skapar en access to justice-problematik. Den har sin bakgrund i att en och samma PFAS-förening kan ge upphov till skador som rättsligt kan kvalificeras som produktskador, miljöskador, vattenskador och ideella skador, vilka handläggs vid olika domstolar enligt delvis olika processuella regler. Man skulle kunna säga att det miljöproblem som är i fråga – föreningen – rättsligt inte (längre) bara är en miljörättslig fråga. Men lika riktigt är väl att förstå konstaterandet av att ett PFAS-föreningat dricksvatten är behäftat med en produktskada som att PAL getts miljörättslig relevans. Eller att skyddet för mänskliga rättigheter är att förstå som en del av miljörätten, i de avseenden det aktualiseras i relation till en miljöproblematik. Möjligen står vi inför en utveckling där miljörelaterade anspråk i större utsträckning förs fram i andra rättsliga kontexter än den traditionellt miljörättsliga. Att mänskliga rättigheter internationellt vunnit stor relevans på miljöområdet liksom införandet av rättighetsskandeståndet i svensk rätt tyder på att rättighetsbaserad argumentation kan komma att bli vanligare också i svenska mål med miljöanknytning. Det är knappast en förvånande utveckling, i en tid när miljöproblem omdanar människors grundläggande livsvillkor.

När miljörätten expanderar bortom MB väcks frågan hur MMD:s behörighet lämpligen ska avgränsas. Att domstolar, domstolsorganisationen och domstolsprocessen måste anpassas till samhällsutvecklingen har framhävts av

<sup>42</sup> Om dessa processens funktioner finns mycket skrivet. Se t.ex. Andersson, T, Rättsskyddsprincipen (Iustus 1997) s. 207–228. För en diskussion i relation till nylig rättspraxis där europarättsliga rättigheter inverkar på tillämpningen av svensk processrätt, se Hellner, ”Fastställelse-talans tillåtlighet i Sverige och Norge: särskilt om krav på talans konkretion”, kommande i JT 2025–26.

<sup>43</sup> Per Henrik Lindblom har rört sig kring liknande frågor i ”Processens funktioner – en resa i gränslandet”, Festskrift till Stig Strömholm (Iustus 1997) s. 593–632.

Lindblom.<sup>44</sup> I likhet med Cappelletti hade Lindblom noterat att processrättsliga bestämmelser kan innebära ett hinder mot realiserandet av den materiella rätt, som demokratiskt valda församlingar stiftat. Han förordade därmed i essän *Progressiv process*, också likt Cappelletti, ett förhållningssätt till processrätten och domstolsorganisationen som något dynamiskt och menade att en sådan dynamisk processrätt också var den mest politiskt neutrala. Anpassa processrätten till verkligheten ("Suit the action to the world!") – för verkligheten kan inte anpassas till processen.

Från den utgångspunkten och med beaktande av vad som ovan sagts om teoretisk fragmentering inom processrättsvetenskapen finns möjligen skäl att på nytt ställa sig frågan på vilka teoretiska grundvalar miljöprocessen ska vila. Det *access to justice*-perspektiv som intagits i denna korta artikel talar enligt vår uppfattning för en ordning som säkerställer att alla skadeståndsrättsliga mål gällande PFAS provas i en och samma domstol, enligt samma förfaranderegler. Vidare tycks det vara en lämplig ordning att alla skadeståndsmål som gäller PFAS-föroreningar provas i mark- och miljödomstol, vars sammansättning och processuella regler i många avseenden är utformade just för att skapa förutsättningar för att på bästa sätt hantera den tekniska komplexitet som präglar de miljöproblem som den materiella rätten avser. En mer flexibel forum- och kumulationsreglering – som möjligen tar sin utgångspunkt just i karaktären på det problem som talan avser – skulle kunna vara en väg framåt.<sup>45</sup>

<sup>44</sup> Lindblom, "Progressive Procedure. The Courtroom Process and Societal Development" i *den samme*, *Progressive Procedure* (Iustus 2017) s. 17–29.

<sup>45</sup> En sådan materiell eller problemanpassad processrättslig teori finns skäl att utforska ytterligare. Jfr Kaldal och Hellner, "Beyond the Horizon: Matching Legal Proceedings to Problems in Custody Disputes" i Kaldal, Hellner, och Mattsson (red.) *Children in Custody Disputes. Matching Legal Proceedings to Problems* (Palgrave 2024) s. 185–207.